

УДК 332.021:339.9

Бурдяк О. В.

ВЗАЄМОДІЯ ПОЛІТИКИ ТА ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ В ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ

Досліджуються політичні та економічні відносини України з іншими країнами та міжнародними організаціями в сучасному світі. Доведено, що для зміцнення іміджу України як суб'єкта міжнародних відносин, перетворення її з країни невикористаних можливостей на таку, що впевнено крокує у майбутнє, нашій країні варто зайняти активну позицію у зовнішній політиці, здійснювати відповідні внутрішні зміни.

Ключові слова: Україна, Європейський Союз, Росія, зовнішня політика, зона вільної торгівлі, Митний союз, взаємозалежність політики та економіки.

Бурдяк Е. В. Взаимодействие политики и экономики Украины в глобализованном мире.

Исследуются политические и экономические отношения Украины с другими странами и международными организациями в современном мире. Доказано, что для укрепления имиджа Украины как субъекта международных отношений, превращение ее из страны неиспользованных возможностей в такую, которая уверенно шагает в будущее, нашей стране следует занять активную позицию во внешней политике, осуществлять соответствующие внутренние изменения.

Ключевые слова: Украина, Европейский союз, Россия, внешняя политика, зона свободной торговли, Таможенный союз, взаимозависимость политики и экономики.

Burdiak O. V. Ukrainian politics and economics cooperation in a globalized world.

Political and economic relations between Ukraine and other countries and international organizations of the world are investigated in the article. It is proved that Ukraine should take an active position in foreign policy and implement appropriate internal changes to improve its image as a subject of international relations and for its transformation from a country of unused opportunities to a sure in its future country.

Key words: Ukraine, European Union, Russia, foreign policy, FTA, Customs Union, politics and economics mutuality.

Сучасна Україна – одна з найбільших країн Європи, в якій проживає понад 45 млн. населення [3]. З 1991 р. у країні відбуваються трансформації – демократизація суспільства, інститутів політичної системи, реформування гілок влади та виборчої системи, але вони ще не принесли бажаних результатів. Доволі часто внутрішні негаразди, спричинені нерозвиненістю політичних інститутів, пасивною державною політикою, структурними деформаціями в економіці, незавершеним процесом національного будівництва переважають над зовнішніми викликами. Суттєві зміни відбулись і в сфері зовнішньої політики, однак на міжнародній арені Україну все ще вважають державою з обмеженими можливостями. Це знижує її роль як суб'єкта міжнародної політики і робить заручницею власної внутрішньої політики. Негативний вплив на міжнародну суб'єктність України та регіональну геополітичну ситуацію має східний сусід – Росія, яка прагне зупинити будь-який поступ України як самостійної держави в міжнародній політиці й економіці, використовуючи зовнішньополітичні ресурси та можливості, що значно переважають українські.

Крім того, розвиток України гальмує низка чинників, які суттєво впливають на її політику, економіку, моральний стан суспільства, національну ідентичність – колоніальне минуле, відсутність тривалої та безперервної історії державності, перебування в цивілізаційно різних імперіях, низька якість управлінської еліти, переважаючі її

корпоративних інтересів над державними. Всі разом узяті чинники водночас є й об'єктивними передумовами слабкості зовнішньополітичної позиції України. За роки незалежності у державі так і не викристалізувалась національна ідея, що нівелює поняття національних інтересів, які перетворились для України в ненаповнену реальним змістом абстракцію, а тому не усвідомлюються владою й групами інтересів, не створюють основу для зовнішньої політики.

Дане дослідження ґрунтується на основі аналізу сучасних міжнародних подій, повідомлень, статей, коментарів, офіційних заяв представників міжнародних організацій, політичної влади України та Росії.

Мета статті полягає в аналізі перспектив розвитку зовнішньої політики та економіки України, в їх тісному взаємозв'язку, реальних здобутків та програвів в цьому напрямі політики держави.

Виклад основного матеріалу. Статус позаблокової держави, закріплений в Законі України „Про засади внутрішньої і зовнішньої політики” від 1 липня 2010 р. [4], дещо послабив рівень протистояння навколо України та знизив рівень потенційних загроз її безпеці у короткотерміновій перспективі. Втім, він не зняв суперечностей і проблем у забезпеченні воєнної безпеки України, лише відклавши їх вирішення на невизначений час. Щодо економіки України, то вкажемо, що ключовою її рисою є висока залежність від зовнішньополітичної кон'юнктури. Серед подій міжнародного життя, що впродовж останнього часу активно дискутуються українськими політиками і суспільством, найперше слід виділити такі: відмова України вступити до Митного союзу (МС), перемовини з Росією щодо ціни на газ, „сирна” війна, розпочата Росією проти України, та спроби України досягнути асоційованого членства в Євросоюзі. В кожній з цих подій прямо чи опосередковано відслідковується потужний взаємозв'язок міжнародної політики з економікою незалежно від того, чи суб'єктом впливу на Україну виступає окрема держава (Росія), чи міжнародна організація (ЄС).

Ці явища можна пояснити співвідношенням економіки і політики, яке існує в міжнародних відносинах традиційно. Українські вчені С. Д. Гелей і С. М. Рутар вважають, зокрема, що в історичному вимірі його можна виразити так: закони економічного розвитку визначають зміст і соціальний вектор політики через економічні інтереси соціальних груп, зміну структури виробництва і споживання, технологічні інновації; політичні інститути залежать від економічного розвитку, особливо у примітивних суспільствах; політика стримує економічний розвиток, коригує його відповідно до соціальних і національних інтересів, особливостей історичної ситуації; політика, враховуючи закони об'єктивного економічного розвитку, забезпечує спокійний перехід від одного економічного укладу до іншого; політика має вирішальний вплив на економіку в перехідних суспільствах, адже може стабілізувати / дестабілізувати фінансову систему, стримати / розкрутити інфляцію, створити нову економічну модель і цим спонукати культурну модернізацію / допустити стагнацію при еkleктичному існуванні елементів старої і нової систем [7].

Представники МЗС України вважають, що найбільшим досягненням 2010 р. у зовнішній політиці було відновлення співпраці з РФ і діалог з ЄС. З приходом до влади В. Януковича зовнішня політика України знову стала „розриватися” між ЄС і РФ. Втім, багатовекторність зовнішньої політики, відома за часів Л. Кучми, може призвести до того, що Україна втратить на обох напрямках співпраці – на Заході і на Сході. Але урядовці переконані, що „конфронтаційні відносини з РФ стали істотною перешкодою інтеграції України в ЄС у попередні роки. Покращення відносин з Росією – це те, що наші європейські партнери вітали передусім”[2].

Нагадаємо, що покращенню взаємин посприяло підписання суперечливих „харківських угод” про продовження перебування Чорноморського флоту Росії у Криму до 2042 р. та зняття з порядку денного питання про вступ України до НАТО, тобто шляхом значних поступок з боку України. Іншими прикладами „багатовекторності” у дії служить відмова

Україні взяти участь у врученні Нобелівської премії миру в Осло у грудні 2010 р. (щоб уникнути гніву Пекіна) і зміна позиції після критики Єврокомісією; затримання в аеропорту „Бориспіль” керівника київського філіалу німецького фонду ім. Конрада Аденауера Ніко Ланге тощо. Представники західних ЗМІ не отримали від українського МЗС пояснення причин затримання, а скандал врегулювали лише у вересні, після візиту президента В. Януковича до Берліна. Україна продемонструвала нечіткість оцінки і щодо подій після виборів у сусідній Білорусі, застосування сили до представників опозиції, яке засудили ЄС, США й інші країни світу [13].

У сучасних взаєминах України й Росії співвідношення політики та економіки зводиться до того, що закони економічного розвитку визначають зміст і соціальний вектор політики через економічні інтереси соціальних груп, найперше російських, які мають своє бачення ролі української держави, а воно частіше не співпадає з прагненнями України. Висока енергоємність економіки України та необхідність споживати енергоресурси за цінами, близькими до світових, посилюють неконкурентоспроможність української економіки та її залежність від РФ як основного постачальника таких ресурсів.

Заява України від 11 січня 2012 р. про те, що вона вдвічі скоротить обсяг закупівлі в Росії газу всупереч контрактним зобов'язанням (з 52 до 27 млрд. куб. м), відразу ж викликала гостру реакцію росіян. На зустрічі президента Росії Д. Медведева з головою російського „Газпрому” О. Міллером, що відбулася того ж дня, останній заявив, що українська сторона повинна була домовитися про зниження обсягів закупівлі газу за півроку до настання контрактного періоду, тобто до 1 липня 2011 р. Але таких угод не уклали, і тепер „Газпром” наполягає на купівлі палива в зазначеному у контракті обсязі. „Потрібно платити за невибраний газ”, – сказав Міллер [11].

Президент Д. Медведев погодився, що „Росія буде в цивілізованому порядку вирішувати питання з недобором Україною обсягів газу в 2012 р.” Тим більше, що у Росії є надійна контрактна основа „для того, щоб працювати і далі з українськими партнерами, одночасно продовжуючи дискусії щодо майбутнього газового співробітництва”. Російські урядовці погодилися, що при переговорах з Києвом необхідно враховувати той факт, що Росії вдалося отримати останнє необхідне узгодження для будівництва „Південного потоку”, запуск на повну потужність якого дозволить РФ відмовитися від газового транзиту через Україну. Обговорюючи газовий конфлікт з Україною в цілому, Президент Росії сказав, що „наші партнери повинні розуміти, що існують різні можливості для того, щоб „Газпром” поставляв газ в Європу. І в діалозі з Києвом цей факт потрібно враховувати” [11].

Сподіватися, що РФ раптом виявить благородство і подарує Україні кілька десятків мільярдів газових доларів, зайве. Українські чиновники, які тривалий час займаються енергетикою, мали б це розуміти. Профільний міністр Ю. Бойко, перший віце-прем'єр А. Ключев і прем'єр-міністр М. Азаров, які давно беруть участь у двосторонніх переговорах щодо газу, вислуховують позицію „Газпрому” і вибудовують лінію співпраці на рік наперед. Їх минуле безконфліктне вирішення газового питання з Росією – це не успіхи дипломатичної роботи чи економічної політики, а згода вбудуватись у запропоновані Москвою сценарії (продлонгація перебування Чорноморського флоту РФ в Україні, переговори про передачу РФ контролю над газотранспортною системою тощо) [8].

Чинний контракт на поставку газу передбачає можливість зміни обсягу щорічних поставок. „Ми сказали російським партнерам, що будемо зменшувати обсяги. Якщо газ буде дешевшим, то ми будемо купувати більше, якщо ж він буде таким дорогим, то ми будемо купувати стільки, на скільки у нас вистачає коштів і замінювати його в енергетичному балансі власними ресурсами”, – заявив міністр Ю. Бойко. У четвертому кварталі 2011 р. ціна на постачання російського газу для України становила майже \$ 400 навіть з урахуванням \$ 100 знижки, Київ вирішив скоротити закупівлі палива. За словами Президента В. Януковича, ціна російського газу для України не повинна перевищувати \$ 250 за 1 тис. куб. м. „За умовами договору, якщо українська сторона планує знизити обсяги імпорту газу,

вона повинна була повідомити російську сторону за півроку до цього терміну, – пояснив РІА Новини аналітик „Капіталу” В. Крюков. – Тоді б мінімальний рівень, за який Україна за контрактом повинна була сплатити, склав би 33 млрд. кубів. Оскільки російська сторона говорить, що повідомлень від „Нафтогазу” на цей рахунок не було, то Україна, за контрактом, має заплатити мінімум за 42 млрд. кубів газу” [11].

Тож експерти вважають, що „Газпром” без допуску до української газотранспортної системи навряд чи піде на нові поступки для України. „Тим більше, що в цьому конфлікті видно явні недоробки української сторони” [12]. Це означає, що конфлікт буде лише посилюватися. І така „новина” не змусила довго себе очікувати. Новою жертвою газового протистояння стала українська молочна промисловість. Росспоживнагляд на своєму офіційному сайті відразу ж заявив, що сири, які поставляє Україна в РФ, повинні класифікуватися як сирний продукт через великий вміст рослинних компонентів. Глава Росспоживнагляду Г. Онищенко пояснив, що ціна такого продукту повинна бути нижчою на 30 %. У ході подальших переговорів сторін досягти врегулювання ситуації так і не вдалося.

Г. Онищенко, як і спікер Держдуми РФ С. Нарішкін щодо питання поставок газу в Україну, казав, що сирні негаразди пов’язані лише з порушенням норм якості даних видів продукції і не мають політичного підтексту. В інтерв’ю „Інтерфаксу”, чи має намір Росія обмежувати ввезення інших українських сирів, Г. Онищенко сказав: „якщо будуть завозити поганий, то будемо”. Він підкреслив, що Росія готова відновити ввезення з України сирів, якщо вони будуть належної якості: „Ми опублікували повний перелік документів, дали список вимог виробникам – будь-ласка, привозьте, ми подивимось. Якщо це нас задовольнить, то поїдемо дивитися все виробництво”.

Втім, ближчим часом проблеми можуть виникнути не лише в українських молочників. Г. Онищенко заявив, що РФ посилить контроль за аграрною продукцією через те, що в Україні з 2012 р. контроль за продовольством здійснюватиме ветеринарна служба. Це, на його думку, загрожує зниженням якості харчової продукції з України. Росспоживнагляд вже не раз забороняв імпорт продуктів харчування до Росії з країн, з якими загострювалися економічні чи політичні відносини. Офіційно РФ пояснювала заборони низькою якістю продукції (як це було з грузинськими винами та „Боржомі”) і питаннями до супровідних документів (як сталося у 2009 р. з молочними продуктами з Білорусі), але аналітики вбачають у цих акціях прямий вплив політичної незговірливості, викликаній загостренням відносин з певною країною чи непоступливістю конкретної країни своїми політичними інтересами на користь Росії. Тож у даному випадку в такій ситуації виявилась Україна, коли активно узгоджувала свої позиції з ЄС і відмовилась від вступу в Митний союз Росії, Білорусі та Казахстану.

„Контрольний пакет у прийнятті рішень у Митному союзі має Росія, – заявив академік Академії економічних наук України, професор В. Пилипчук. – У неї в наднаціональному управлінському органі понад 50 % голосів. Якщо буде Митний союз з Росією, то уряд в Україні вже буде не потрібен. Адже все робитиметься відповідно до законодавства Митного союзу, а воно в основному – російське. Податки й мито в зовнішній торгівлі йтимуть до російського бюджету, а відшкодування ПДВ – з бюджету українського” [1].

Прем’єр-міністр РФ заявляв, що коли Україна створить зону вільної торгівлі (ЗВТ) з ЄС, а відтак не погодиться ввійти до МС, то Росії доведеться запровадити захисні кроки. Тож, Митним союзом Росія хоче зупинити євроінтеграцію України. „Росія робила і робитиме все для того, щоб економічний стан в Україні та життєвий рівень населення погіршилися й українці самі напрошувалися приєднатися до неї, – сказав В. Пилипчук. – Так, РФ може не погодитись знизити до європейського рівня ціну на газ. Прагнучим збанкрутувати економіку України, щоб потім, обтрусивши від пилу, легенько приєднати до себе. Тобто, всі ці моменти є прагненням третього Риму, створення нової форми Російської імперії, яка починатиметься з Митного союзу” [1].

Входження України до МС з Росією, Білоруссю та Казахстаном означало б кінець для

Україні переговорів по утворенню ЗВТ з ЄС, бо в цьому випадку ЄС повинен буде утворювати ЗВТ тільки з Митним союзом, а не з окремою країною, яка входить до цього союзу. Але це також неможливо, бо для ЄС основною вимогою укладення угоди про ЗВТ є членство країн у СОТ. ЄС не практикує утворення ЗВТ з тими регіональними угрупованнями країн, до яких входять не члени СОТ (як у випадку МС – Росія, Казахстан, Білорусь). Водночас утворення ЗВТ між Україною та ЄС не буде перешкодою торговельним відносинам України з країнами МС у складі Росії, Білорусі та Казахстану. Політика ЄС передбачає утворення ЗВТ з багатьма країнами світу, тож можна передбачити, що вступ трьох країн (Росії, Білорусі та Казахстану) до СОТ відкриє дорогу до переговорів щодо утворення ЗВТ між ними та ЄС [5].

У сучасній науковій літературі аналізуються проблеми міжнародної суб'єктності ЄС та характеру його дій на міжнародній арені. Одним з наукових підходів дослідження цієї проблеми є концепція „нормативної сили”. В її основі – постулат про здатність євроінтеграційного об'єднання до поширення назовні власних норм і цінностей як ефективного інструменту впливу на зовнішнє середовище, що є визначальною ознакою ЄС як суб'єкта міжнародних відносин. В основі реалізації нормативної сили ЄС лежить розбудова асиметричних форматів відносин з окремими державами, в межах яких відбувається проекція норм і цінностей ЄС без прямого примусу, але на основі механізмів заохочення, що базуються на легітимності ЄС як носія даних норм серед цих держав [16]. Ці механізми заохочення засновані на принципі зумовленості (conditionality), тобто залежності рівня відносин між ЄС та іншою державою від рівня дотримання нею норм і цінностей ЄС, що сприяє поступовому наближенню країн-партнерів до ЄС і поширенню на відносини з ними логіки власного інтеграційного проекту.

У взаєминах з Україною ЄС, звичайно ж, теж дотримується цих правил. В останні роки розвиток взаємин „ЄС – Україна” є складовою формату „Європейської політики сусідства” (ЄПС). Щодо України, то в ЄПС не має чіткого бачення стратегічної мети, є неузгодженість між елементами нормативної сили й іншими інструментами впливу та деполітизація процесу дотримання певних пріоритетів. Досвід попереднього розширення звужує перспективу європейських функціонерів і заважає виробленню нових, ефективних підходів до країн східного сусідства, ситуація в яких істотно відрізняється від становища країн ЦСЄ на етапі підготовки до вступу [20]. Другим фактором, який впливає на ефективність нормативної сили ЄС у відносинах з Україною, є параметри чинного механізму ЄПС. Серед них варто виділити наступні: асиметричний формат взаємодії, неоднозначна природа стимулів, на яких ґрунтується процес зближення, та ступінь його легітимності для уряду і громадян України.

Асиметричний формат взаємодії властивий усім відносинам ЄС з третіми сторонами, в основі яких лежить принцип зумовленості. Він проявляється не лише в односторонньому визначенні ЄС пріоритетів співробітництва, але й у визначенні інтересів свого контрагента та виборі оптимальних форм їх реалізації. Незважаючи на декларування „спільної відповідальності” за виконання встановлених завдань, ЄС має такий комплексний процес прийняття рішень, що він не в змозі врахувати в повній мірі інтереси своїх партнерів [17]. В ЄПС теж є асиметрія зобов'язань, коли ЄС змушує держави-партнери брати на себе все більше зобов'язань з проведення внутрішнього реформування, а сам прагне обмежити власні зобов'язання щодо зближення з цими державами [18].

Природа стимулів, закладених у структурі співробітництва Україна–ЄС, значною мірою зумовлює ефективність інструментів, які використовуються в ньому. В цьому контексті найчастіше згадується відсутність найбільш дієвого стимулу до впровадження європейських стандартів – перспективи членства в ЄС. Але насправді проблема виходить за межі цього формального питання. Розгляд місця євроінтеграції у зовнішній політиці України вказує на важливу функцію, яка на неї покладається, – ідентифікаційну: Україна прагне офіційного визнання своєї європейської ідентичності, головною демонстрацією якого є визнання перспективи членства – права в принципі стати членом ЄС [15]. Тому формальне

закріплення такої перспективи апріорі може сприйматись як досягнення першочергової мети української політики, ніж як стимул до подальшого реформування. Зважаючи на об'єктивну неготовність ЄС розглядати питання можливості вступу України, варто виробити альтернативні механізми політичної диференціації, які дозволяли б країнам-партнерам підвищити власні статусні характеристики і політичний вплив за відсутності рішення щодо перспективи членства. Після перспективи членства найбільш дієвим засобом впливу ЄС на Україну є запровадження безвізового режиму для її громадян. Це досить важливо для суспільства України, але сам стимул у політиці ЄС використовується дуже рідко. У цьому, на нашу думку, є дві причини: по-перше, в його реалізації криються значні ризики, а по-друге, характер його дії – обмежений. Тому ЄС застосовує запровадження безвізового режиму як стимул бажаних перетворень у даній країні в довгостроковій перспективі, але не покладається виключно на його дію.

Центральним стимулом наближення українських реалій до європейських стандартів наразі є перспектива укладення поглибленої та всеосяжної ЗВТ. З одного боку, це важливий і позитивний крок, адже ЗВТ несе в собі чіткий інтеграційний зміст, хоч її конкретні параметри можуть змінюватись у залежності від позицій сторін, тож остаточну оцінку рівню зближення між Україною і ЄС можна буде дати лише після підписання Угоди про асоціацію і встановлення критеріїв, етапів та шляхів гармонізації регулювання конкретних сфер. В кожному разі мова може йти не про повне впровадження *Acquis communautaire*, а лише про часткову конвергенцію в окремих галузях [19].

Особливий інтерес для України має створення ЗВТ з ЄС як форми міжнародної економічної інтеграції, що об'єднує території кількох держав без тарифних та інших бар'єрів; форми інтеграції, що передбачає повну ліквідацію митних бар'єрів та/чи кількісних обмежень у торгівлі певними товарами [9]. Це закладено ще в Угоді про партнерство та співробітництво від 16 червня 1994 р., яка є нормативною основою двосторонньої співпраці України з ЄС. Втім, на частку ЄС і Туреччину як члена митного союзу ЄС і асоційованого члена припадає понад 20 % зовнішньоторговельного обороту товарів, послуг і робіт України. ЄС займає друге після СНД місце серед основних торговельних партнерів України, але здобутки у співпраці з співтовариством ще недостатні, особливо якщо враховувати її потенційні можливості. Крім лібералізації, тобто розширення свободи економічної діяльності, повного чи часткового зняття політичних, правових і адміністративних обмежень приватної ініціативи [10], взаємного наближення торговельних та інвестиційних режимів України й ЄС, особливий інтерес представляють численні галузеві напрями співробітництва, зокрема ті, які пов'язані з високотехнологічним виробництвом, запровадженням передових досягнень науки і техніки.

30 березня 2012 р. ЄС парафував договір про асоціацію з Україною, остаточні положення якого вдалося погодити наприкінці минулого року після майже п'ятирічних переговорів [6]. Передбачається, що після підписання можливе тимчасове застосування угоди ще до її ратифікації. Ще до цієї події перший віце-прем'єр-міністр України В. Хорошковський, виступаючи на конференції „Україна–ЄС: шлях вперед” у Брюсселі в лютому 2012 р. заявив, що „ми маємо повернути відносини з ЄС на правильний шлях. І я думаю, на швидкий шлях... Таким чином, я би сказав, що нам потрібно „перезавантажити” відносини між Україною та ЄС”. У віце-прем'єра є своє бачення цього процесу – три основних пункти відносин Україна–ЄС: по-перше, проведення чесних і вільних парламентських виборів в Україні, по-друге – проведення дієвих та ефективних реформ, у тому числі з метою покращення бізнес-клімату, по-третє, продовження курсу на євроінтеграцію України. Крім того, він наголосив, що всі ці пункти не можуть бути реалізовані один без одного [14].

Висновки. На нашу думку, Україні для зміцнення іміджу як суб'єкта міжнародних відносин, перетворення з країни невикористаних можливостей на таку, що впевнено крокує у майбутнє, варто зрозуміти, куди рухається світ і події, що розвиваються навколо неї, прагнути активно й успішно діяти у зовнішньополітичній площині, здійснювати відповідні

внутрішні зміни.

В умовах обмежених паливних ресурсів для внутрішніх змін, відставання від розвинених країн у багатьох галузях державі варто акумулювати зусилля на тих масштабних національних проектах, які здатні вивести Україну вперед та забезпечити їй гідні позиції у міжнародних відносинах. Держава не може позбутись політичного, економічного, енергетичного тощо впливу Росії, тому, зберігаючи добросусідські відносини, їй варто докладати зусиль для зменшення домінування російських зовнішньополітичних інтересів в Україні.

Наша держава здатна досягти певних успіхів на шляху інтеграції до ЄС (угода про асоціацію, створення ЗВТ, безвізовий режим). Водночас варто зважати, що повноцінне членство в ЄС знівелюють масштабні зовнішні і внутрішні виклики, які стоятимуть перед ЄС у наступні роки, та труднощі внутрішніх змін самої України відповідно до копенгагенських критеріїв.

Список використаних джерел і літератури

1. Гомоль В. Якщо буде Митний союз з Росією, то в Україні вже уряд не потрібен [Електронний ресурс] / В. Гомоль. – Режим доступу : <http://gazeta.ua/articles/business/379287>
2. Гришко Л. „Багатовекторність” – новий-старий принцип зовнішньої політики України у 2010-му [Електронний ресурс] / Лілія Гришко. – Режим доступу : <http://irgo.org.ua/politika-i-vlast/bagatovektornist-novij-starij-princip-zovnishno%D1%97-politiki-ukra%D1%97ni-u-2010-mu>
3. Державна служба статистики України. Чисельність населення на 1 січня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://http://www.ukrstat.gov.ua/>
4. Закон України „Про засади внутрішньої і зовнішньої політики” // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 40. – С. 527.
5. Зони вільної торгівлі чи Митний союз? Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки. Київ, березень 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://brc.undp.org.ua/img/publications/Policy_brief_Custom%20Union_VS_FTA.pdf
6. МЗС: угоду про асоціацію з ЄС можуть підписати в 2013 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukranews.com/uk/news/ukraine/2012/04/02/67506>
7. Політологія: Навчальний посібник [Електронний ресурс] / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. – Режим доступу : <http://politics.ellib.org.ua/pages-2308.html>
8. РНБО оцінює щорічні збитки від „газової” угоди у \$ 5 млрд. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/News/40034>
9. Розпутенко І. В. Зона вільної торгівлі / І. В. Розпутенко // Енциклопедичний словник з державного управління ; уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – С. 263.
10. Розпутенко І. В. Лібералізація економіки / І. В. Розпутенко // Енциклопедичний словник з державного управління ; уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – С. 368–369.
11. Селіванова М. Сир став жертвою газової війни України та Росії [Електронний ресурс] / М. Селіванова. – Режим доступу : http://news.bigmir.net/world_about_us/515679-RIA-Novosti-Sir-pal-jertvoi-gazovoi-voini-Ukraini-i-Rossii